

ALF LÜDTKE

Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa

Az „Alltagsgeschichte” perspektíváiról*

I.

„A történelem tanulmányozása korántsem olyan derűs foglalatosság, mint amilyennek első pillantásra tűnik.” Ezzel a szkeptikus megjegyzéssel zárta Johann Gustav Droysen 1882–83 őszi félévében tartott *A történelem módszertana és enciklopédiája* című előadását.¹ Néhány mondattal korábban nyomatékosan emlékeztetett rá, hogy „a legalaposabb kutatás is csak töredékes látszatát képes megőrizni a múltnak, s a történelem és az arról való tudásunk beláthatatlan távolságban vannak egymástól.” Annak, hogy a múltbéli viszonyokra és viselkedésmódokra közvetlen rálátást nyerjen az érdeklődő, olyan akadályai vannak, amiken a történeti kutatás nem volt képes túllépni. A múlt bármely módszertanon alapuló rekonstrukciója jelezheti ugyan a történeti szubjektumok és a kutatók közötti különbséget, de le sohasem győzheti azt.

S ha „a történelem tanulmányozása” „derűs” nem lehet – mennyire borúsak akkor a történész hétköznapijai? Akármilyen jelzót válasszunk is, beszéljünk társadalomtörténetről, hétköznapi- vagy bármely más „történelem”-ről, kutatásunk során mindvégig mesterséges világban mozgunk. A könyvtárakban a régi gyűjtemények könyvei, térképei, az ősnymtatványok vagy a kéziratárban őrzött levelek rendszerint „előkészítve” várnak minket; s az archívumokban ugyanígy: a látogató maga „nem nyúlhat” semmihez. Nem abban az állapotban kapjuk kézhez a könyveket vagy az iratkötegeket, ahogyan azok ránk maradtak, hanem restaurálva, vagy legalábbis portalánítva. Az iratokat gondos kezek ezen felül többszörösen paginálják (feltéve, hogy azok eleve nem oldalszámozottak, mint például az NDK minisztériumainak vagy a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága fondjainak iratanyaga). A nagyfelületű másolásnak szintén nincsen akadálya.

Itt-ott persze még raktáron vannak a közmondásos községi vagy egyesületi iratok. Természetesen ezekhez a szakszerűtlenül tárolt – inkább elkent, alkalomadtán tudatosan elrejtett – nyomokhoz nem ritkán éppúgy hozzátartoznak a (kisebb) vállalkozások levél, megrendelő-, és bérkönyvei, mint a szakszervezeti jegyzőkönyvek és iratváltások, egyáltalán az önerős szervezetek, vagyis szövetkezetek és egyesületek dokumentumai. É leelőhelyek hozzáféréseinek pontos adatait jobb, ha megtartja magának az ember: a felfedezés

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Stofflichkeit, Macht-Lust und Reiz der Oberflächen. Zu den Perspektiven von Alltagsgeschichte. In: Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion. Hrsg. von Winfried Schulze. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1994, 65–80. A fordításban nyújtott értékes segítségéért köszönetet mondunk Deák Ágnesnek.

¹ Droysen, Johann Gustav: *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Hübner, Rudolf von (Hrsg.) Darmstadt, 1960⁴, 316. (Magyarul: *Historika. A historika alapvonala*. Fordította: Csejtei Dezső. In: *Ész élet egzisztencia IV. Történetfilozófia I.* Szeged, 1994. 51–151.); e mondatok Friedrich Meinecke feljegyzései révén maradtak fenn, lásd ugyanott XVI. Droysen ezen előadásait, melyekre különös súlyt fektetett, 1882–83 telén tartotta tizenhatalmadik s egyben utolsó alkalommal.

varázsa – csakúgy, ahogy az esély arra, hogy a jegyzetek, tervek és tisztázatok között háborítatlan lapokra leljünk – igen ritkává vált.

A történelemnek ez az anyagi oldala még a kutatók számára is inkább csak papírhalom és aktapor. De: ha csak homokszemek is, amelyek a tinta felitatásából visszamaradtak, vagy azok, amik a durvaszemcsés iratpapír felületéről lemállottak, arról a papírról, melyen a kormányzói cím várományosa, gróf Eulenburg 1845 júliusában vizsgálóbírói jelentését írta egy felső-sziléziai tartományi tanácsnok túlkapásáról, arról hogy a nevezett három betöréssel gyanúsított személyt megveretett (az irat egyébiránt nem a merseburgi vagy a dahlemeri fondokban található, hanem Breslau/Wroclawban²) – ezek mégis az íróasztal melletti cselekedet, illetve a megveretés nyomai; az uralmi gyakorlat s az egyének érzékelhető szenvedésének lenyomatai. Ezek a nyomok még nem oldódtak fel egy bűnözési statisztika összegző számadatában, s tetszőlegesen formálható számítógépes adatként sem elemezhetők.

Mert ki ne ismerné a tintaport, mely a nem ritkán három-négyszáz folióoldalnyi aktakötegek átlapozásakor az ember ujjaira tapad? Egy könnyed kézmozdulat ekkor bizonyára megtisztítja a munkafelületet. Mindenesetre kicsi az esély arra, hogy a munkarutin ilyen (enyhe) zavarát produktívnak érzékeljük, mintegy a gépezetben rejlő szükséges porszemként. Ez a „gépezet”, vagyis a professzionális történelmi kutatás, szisztematizálást és az „anyag” elrendezését kívánja. A rendelkezésünkre álló idő azonban korlátozott, mivel a kutatást támogató intézmények rendszerint csak két-három évet biztosítanak. A kutatók magatartását azonban egy másik szinten is „aggodalomreakciók” irányítják.³ Nem kérdeznék rá tudniillik a többértelműségekre. Ennek megfelelően például az uralomról alkotott koncepciók, melyek elméletalkotásra adnak alkalmat, mind egyformán egyoldalúak.⁴ A történelmi változást eszerint egyedül a – legalább hosszú távon előrehaladó – modernizáció képlete magyarázza. A fizikai erőszak egyre kisebb aránya mellett ennek kritériuma a bürokratikus kontroll növekvő többlete.

Talán e tintaszemcsék kényszerítik ki az irat olvasása közbeni tétovázást, mely az egyidejűségek – például az uralom többretegű alakzatai – iránti figyelmünket élénkíti. A fent említett túlkapás, a megveretés, olyan uralmi gyakorlatot jelent, melyben az „igazgatottak” feletti felügyelet, az uralom állami igazolása nem vált még el a brutális erőszaktól, hanem azon nyugodott, de az erőszakot ugyanakkor megpróbálták ártalmatlannak beállítani: a megverték tulajdonnal nem rendelkező fiatal emberek voltak, mindazonáltal lopással gyanúsították őket. A fájdalom, amit a fizikai erőszak nyomán érezhettek, a veréseknek, illetve az orvosi esettől emelt és jegyzőkönyvben rögzített sérüléseknek aktaszerű hitelesítése folytán túlmutat a megveretés momentumán. Mint más – elszórt – utalások feltételezni engedik: a fájdalom beléjük ivódott, a megverték egyéni tapasztalatává vált, amiről aztán rokonok, szomszédok s munkatársak körében beszéltek, minek során képessé váltak arra, hogy feldolgozzák a történeteket. A rendőrségi és bírósági tiszték aktáiban lévő jelentések szövegeire azonban semmilyen befolyásuk nem volt. Neveik formálisan maradtak fenn bennük. Ez a megelőző eljárás mód volt a modern államiság egyik ismerve, mely ekkor még túl hirtelenül csaphatott át fizikai erőszakra.

² Lásd ehhez tanulmányomat: „Gemeinwohl”, Polizei und „Festungspraxis”. Staatliche Gewaltsamkeit und innere Verwaltung in Preußen, 1815–1850, Göttingen, 1982. 184. skk.

³ Devereux, Georges: Angst und Methode in den Verhaltenswissenschaften, München, é. n. [1973.; Párizs, 1967.], 67. skk., 109. skk. és végig.

⁴ Ez érvényes arra a Charles Tilly által tett kísérletre is, mely az államon belüli és államok közti erőszak ellentmondásait és konjunktúráit széleskörű összehasonlítással próbálta elemezni: Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990, Cambridge/Mass., Oxford, 1990., vö. végkövetkeztetését különösen, 225.; mélyebb értelemben „eltérő” ezzel ellentétben Michael Mann felfogása, mivel a nemzetiként felfogott társadalmat mint elemzési keretet elutasítja. Mann, Michael: Power, Bd. I–IV. kötet, Cambridge/Mass., 1985–88.

2.

„Az archívum íze”, amiről Arlette Farge mélyrehatóan és intuitívan írt,⁵ leszámítva a kutatás hétköznapijainak alkalmi „trouvaille”-jait, inkább neutrális marad: a kéziratok és nyomtatványok egydimenziós áruja minden interpretatorikus vagy teoretizáló erőfeszítés ellenére eredendően nem az újbóli felhasználást, hanem mindenekeelőtt az információk hosszú távú megőrzését szolgálja. A fűzés, paginálás, rendszerezés során a nem várt és az ismeretlen kivételt jelentenek, s ezek, ahogy Farge tudósít – egy anyagdarabra írt levél vagy egy kis zsák gabonamag formájában – a rendellenes magatartás bizonyítékaként maguk is aktaszerűvé válnak. És ami a spródségból maradhatna, az is ki van téve az üzemszerű tudománynak, s e tudományosság szintézisre való törekvésének.

A Grimm-féle szótár szerkesztősége a 20. század elején a „sprőd szó szokásos jelentése”-ként ezt adja meg: „Nem hajlítható ..., ha mégis megkísérlik, török”.⁶ A szerzők hozzáfűzik, hogy a szót a „bányászat”-ban „régóta” használják, és leginkább „ércsekkel, fémekkel, ásványokkal” kapcsolatban. Jegyzik a „sprőd” acélt vagy a „sprőd” rugót, melyek nem hajlíthatók, de a „sprőd fá”-t is, „mely könnyen török”. Természetesen nemcsak halott anyagokkal kapcsolatban használják (használták) a szót: „sprőd” szakáll az, amit nem könnyű beszappanozni, ahogy van „sprőd” bőr is. Tovább bővítve a kört, említhetők a „sprőd” emberek, akikkel nehéz kontaktust teremteni, beszédbe elegyedni.

A hatásgyakorlás lehetőségeinek határait érintjük, ha „spródség”-ről beszélünk. De nem ez a helyzet az, amit a történész újra és újra megtapasztal? Nemcsak a kortársak vonakodnak. Egy berlini vagy drezdai bérház fagerendái Keleten éppoly keveset „árulnak el”, mint a nürnbergi pártnapok helyszínén található kövek – vagy Auschwitzban a kerítéscölöpök s a gázkamrák falai. És azt, hogy milyen szemmértéket, milyen ügyességet, mekkora testi erőt igényelt egy kézműves műhelyben a kiszélesített esztergapadon dolgozni, mekkora elégedettséget, illetve szorongást okozhatott a munka egy ilyen szerszámgépen, azt sem az üzemhasználati útmutatók, sem a mérnöktudományi, sem pedig az üzemmérnöki tanulmányok nem tükrözik vissza. És a történészek sem jutnának sokra erre vállalkozva, próbálkozásuk ugyanis azt jelentené, hogy lehetségesnek vagy kívánatosnak tartják elmúlt valóságok egy az egyben történő leképezését. A történelmi szereplők tapasztalatainak bizonyos aspektusai azonban mégis visszatükröződhetnek például baleseti és orvosi jelentésekben vagy a szakszervezeti vitákban.

Az anyag spródsége megfelel annak a töredékességnek, ahogy ránk hagyományozódott. Segítségünkre lehet már egy alkalmi látogatás a bolha- vagy a régiségpiacon; ahol fellelhetjük a történelem előttünk névtelenségbe burkolt szereplőinek azon hagyatékát, amely nem került rögvest a szemétkosárba. Ezek azok a látszólag mellékes maradványok s leelőhelyek, melyek egy adójegyzék számadatait vagy egy egyházi nyilvántartás sajátkezü névbejegyzéseit az anyagi jelen maradványai segítségével számunkra értelmezhetik. Itt találjuk a kézzel vagy géppel szőtt falvédőket és konyharuhákat. A rajtuk olvasható szólások abban a formában őrzik a tömör, munkára és takarékosásra felszólító intelmeket, boldogságról fogant képzeteket, ahogyan azok akkor a „tisztos” munkás- és kispolgári családokban ismertek voltak. Az ágyneműk, a komódok és a tükrök, a szerszámosládák, a gyermekjátékok és a lámpák – az „anyagi kultúra” azon maradványai, melyek a szokásos munkamegosztás szerint a néprajztudósok vagy az empirikus kultúrtudományok képviselőinek terrénumába tartoznak.

E többnyire inkább sprőd, tehát igen töredékes maradványok azonban nem csak esz-közök és „szerszámok” lehetnek. Ide tartozhat például egy újságkivágásokkal teleragasztott s feljegyzésekkel teleírt „emlékkönyv” is, mely csak a véletlen, helyesebben Dr. Ernst

⁵ Farge, Arlette: *Le goût de l'archive*, Paris, 1989.

⁶ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, Bd. 17. (1919), München, 1984. 142. hasáb skk.

Schmidt kezdeményezésére került az essen városi levéltárba. Alkalomadtán tehát van átjárás az otthoni megőrzésből a nyilvános létébe, a levéltárba. Olyan kialakuló jegyzetfüzet ez, mely a háztartásokban, munkahelyeken tucatszám fordult elő. Paul Maik, aki 1891-ben Essenben látta meg a napvilágot, 1919-ben kezdte vezetni a füzetet. A széles papíron, több egymás melletti oszlopba sűríti jegyzeteit: élelmiszerárak, időjárási viszonyok, hogy kertjében mit vetett, mit aratott, sztrájk- és üzemi tanácsválasztások, országgyűlési választások, földrendések és más katasztrófák. A függőleges oszlopok mellett baloldalon a mindenkori dátumbejegyzés áll. E táblázatszerű felsorolás csak kevés szövegrészt foglal magában. Túlnyomórészt azok is újságkivágások, melyek többnyire bányászati szerencsétlenségekről, hajók leégéséről s hidak leszakadásáról tudósítanak. Anélkül, hogy összefogná őket az a kapocs, amiről úgy tanultuk, hogy narrációnak nevezik: a leíró magyarázatnak és a magyarázó leírásnak az a formája, melyről pedig a történeti rekonstrukció nyilvánvalóan nem mondhat le.

A „new cultural history” – aminek az USA-ban jelenleg konjunktuurája van – számára nem csak a történeti rekonstrukció tárgyának és médiumának számítanak a szövegek. A „szöveg” sokkal inkább a múlt metaforájává lépett elő. A kontextualizálás ennek megfelelően a történeti kutatás fő irányát jelenti.⁷ Természetesen az összekapcsolás lehetősége mindig is feltételezett. A törések, s a közölhetőség vagy kontextualizálás határai a kérdés-horizonton kívül maradnak.

A „szöveg” határai világosabban megmutatkoznak, ha olyan nyomokból indulunk ki, melyek törés nélkül nem kapcsolódnak a „szövegek” kánonjához. Ide tartozik a nem-narratív szöveg, mint például az említett „emlékkönyv”. Ez különálló hasábkokra, illetve számlakra tagolódik, melyek számunkra szokatlan módon nincsenek összekapcsolva vagy összefonva. A szerző maga húzta és fektette fel a textus egyes szárait meghatározott formában: saját születési dátumát és helyét jegyezte fel; megadja munkakörét a Krupp Műveknél, megjelöli belépése dátumát csakúgy, mint első keresetét, azután a kilépését, 1914-et, amikor tartalékosnak hívják be, feljegyezi, hogy 1919-ben lépett be ismét. És ez a nyom tovább vezet. Maik esztergályos volt. Azok közé tartozott, akiknek a 20-as években, de a 30–40-es években is volt munkahelyük, akik tagjai lettek a (Maik esetében: szociáldemokrata) szakszervezetnek. Ünnepi műszakokba kerültek – ezzel párhuzamosan Maik ismerteti az országgyűlési és tartományi választások eredményeit. 1933-ban nyomatékosan kiemelte a „nemzeti munka ünnepnapját”, vagyis a náci május 1-jét: a dátumot és a hivatalos beszédeket piros tollal, vastagon bekeretezte.

Túl messzire megyünk-e akkor, ha ebben azt az egyéni módozatot látjuk, mely egyfelől a „saját” terrénumot (*das „Eigene”*) kívánta biztosítani, másrészt, nem mellékesen, kész volt mindeközben az együttműködésre és a dolgok eltérésére? Hogyan lehet azonban ezt megragadni? Minden bizonnyal az „anyagiség” az, amiről szót kell ejtenünk, azokat az élet-körülményeket mérlegelve, melyek ebben a tapasztalat-összefüggésben fontosak voltak. Ez a szomszédságtól az üzemig terjed. Milyen is „az”, amikor az ember javító-esztergályosként egy esztergapad mellett nagyon különböző megbízásokat teljesít? Mi teszi a gépet a saját gépévé? Hogyan befolyásolják a szagok, maga a fémanyag a munkadarab felizzítása vagy hűtése során, s egyáltalán a kézi megmunkálás azt, ahogyan ő másokat, a világot és egyáltalán a történelmet érzékeli? Másképpen: „ön-fejűség” (*„Eigen-Sinn”*) és expresszív testiség, az a nem egyszer brutális bánásmód a fiatalabbakkal és azokkal szemben, akiket gyengébbnek tartanak; a saját kompetencia és testi erő igazolásának rituáléi, a „tréfák”-tól a „tiltott” cselekedetekig, például a működésben lévő fonó- vagy fúrógépekbe való belenyúlásig – ezek azok a kulturálisan begyakorolt formák, melyekben az emberek a „spröd” mindennapos követelményeknek éppolyan hétköznapi módon megfeleltek és bizonyítottak.

⁷ Hunt, Lynn (Ed.): *The New Cultural History*. Berkeley stb. 1989.; Veese, H. Aram (Ed.): *The New Historicism*. London–New York, 1989.

3.

Az „anyagiság”-nak van azonban egy másik oldala is: a természetes anyagok s a nyersanyagok, miképp a tárgyak is, nemcsak hasznos vagy gátló „tömeg”-et alkotnak, melyet nehéz mozgatni vagy feldolgozni. Vonzerőt gyakorolnak – nagyon különböző módokon, de jelentéseket is nyernek. A szerszámok és a termékek a kollektív nagyságot, de egyben a haladást is jelképezik. Ez kötődhet a „fémhez” csakúgy, mint például a szerszámgépek tengelyeinek és csavarmeneteinek, hengereinek és emeltyűinek zavarba hozó sokféleségéhez. A polírozott felületek, az impozáns méretek és az elegáns vonalak, melyeket az 1920-as, 30-as években egy versenyautón, egy gyorsvonat gőzmozdonyán vagy egy puskacsövön csodálni lehetett, kivált a férfiakat vonzották. Legalábbis szárnyra kaphattak vágyaik, hogy egyszer maguk irányíthassák ezeket vagy legalább egy motorkerékpárt. Tárgyakhoz kötődtek a (vonzó) tulajdonságok. A *gép* kölcsönözte a potenciált, merevnek mutatkozott, s ugyanakkor áramvonalasnak. Az *emberek* voltak azok, akik a technikai erőt kifejtették és uralták. Pilóták és kapitányok alulnézetből: a közönség, valamint a képes újságok fotóinak szemlélői számára. A néző felnézett a gyorsaság biztos kezű, egyszerre erőteljes és hajlékony hőseire.

A haladás ikonjai visszhangra találtak a mindennapi eszközök formatervezésében, a fém íróasztallámpától egészen az „áramvonalasan” lekerékített fa „Vertiko”-ig (kétrészes díszszekrény – a fordító megjegyzése). Az egészet számtalanszor reprodukálták a *Bild* reklámjai, melyek egyre inkább a mindennapok részévé váltak. 1924–25 és 1929–30 között, illetve körülbelül 1936-tól kezdve újra – a kishivatalnokok s az alkalmazottak körében, valamint a „tisztos” munkáskörnyezetben – növekvő vásárlóképes kereslet jelentkezett a „hosszú élettartamú” használati eszközökre. A használati eszközök s a napi szükségletre szánt termékek esetében a reklámok mindenekelőtt a – férjzett vagy egyedülálló – nőket szólították meg.

4.

A spród, a töredékek – a történelem „csinálásának” és „elszenvedésének” testi oldalát jelenítik meg. Eleddig ezt mind az általánosan elfogadott, mind a legutóbbi szintézisekben bagatellizálták. A *fájdalmak* és az *örömök*, amiket például a hatalom gyakorlása okoz – nemcsak a diadalmas uralomé, hanem a *sokak részvételének mindennapi rutinjái* is; a nagy struktúrák történetében a sokak fájdalmi, ahogy örömei is csak az anekdoták rangját kapták.

Reinhard Mann már évekkel ezelőtt felhívta a figyelmet a Gestapo besúgóinak jelentéseire, de azokat behatóbban csak most kezdik vizsgálni.⁸ Ezek elsősorban irigységből és rosszindulatból fakadtak: mindennapi politika! Vagy: az elnyomás gyakorlatának, s annak ignorálása, néha titokban tartása, ahogyan az „igazgatottak” és rendőrségi megfigyelés alatt állók megpróbálták egy pillanatra levegőhöz jutni. A felettes hatóságok számára ezek nem ritkán pusztá szabálysértések voltak, melyekben a helyi rendőri hatóság járt el. De az idevágó iratokat csakúgy, mint a (törvényesen elmarasztalható) kisbűnökét szinte kivétel nélkül megsemmisítették a levéltárakban. Az a historiográfiai hagyomány, mely a történelmet elitek diplomáciai és háborús akcióira szűkítette – s mely a széles „tömegeknek” csak zsánerkép-szerpet engedélyezett –, megalapozta az iratmegsemmisítés tradícióját, amely a wilhelmiánus Németországtól egészen a (volt) szövetségi köztársaság időszakáig érvényesült.

⁸ Mann, Reinhard: *Protest und Kontrolle im Dritten Reich. Nationalsozialistische Herrschaft im Alltag einer rheinischen Großstadt.* Frankfurt am Main–New York, 1987. 287. skk.; a szerző korai halála megakadályozta e vázlat kifejtését, de vö. újabban: Gellately, Robert: *Die Gestapo und die deutsche Gesellschaft. Die Durchsetzung der Rassenpolitik. 1933–1945.* Paderborn, 1993.

5.

A mindennapok történelmének perspektívájából a *sokak gyakorlata* tűnik elő. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy a mindennapok történelme (szemben J. Kocka véleményével⁹) több mint tapasztalattörténet. A gyakorlat azokat a formákat jelenti, melyekben az emberek cselekedeteik és értelmezéseik feltételeit *elsajátítják*, amelyekben tapasztalataikra szert tesznek, s a kifejezőmódokat és értelmezéseket alkalmazzák – és ezeknek ők maguk új hangsúlyokat adnak. Az elsajátítás folyamatában az ágensek, akiknek szerepük van, cselekvőkké válnak, értelmeznek és előadnak, kényszerítenek vagy vonakodnak.¹⁰

Amennyiben a gyakorlatot elsajátításként értelmezzük, meg kell erősítenünk azt a sajátosságot, ami leginkább azzal írható le, hogy a „valóság kettős konstrukció”¹¹. Mindenesetre máshova tesszük a hangsúlyt: meghatározott feltételek között alakítják az emberek történelmüket – de ezt ők maguk teszik!¹² Míg nagyon különböző tradíciók esetében – melyek a tudományos-technikai világ racionalitását a szekuláris történelmi fordulatok mozgatórugójának vagy végtermékének tekintik – az iménti mondat első részét tekintették döntőnek, a mindennapok történetírása az összefüggés másik oldala felől közelít.

Meglepőnek hangozhat, de azokat a javaslatokat, mint amilyen például Foucault-é, hogy a hatalmat „erőviszonyok”-ként értelmezzük,¹³ melyek egy térbeli és egy társadalmi mezőt „szerveznek”, e perspektíva hasznosítani tudja. Ugyanis a mindennapok történetírása a cselekvőket nem önmagukban nyugvó szubjektumoknak tételezi. Sokkal inkább azt kísérli meg, hogy az önkontroll és az önmeghatározás lehetőségeit, és határait a polgári szubjektumon *túl* is felszínre hozza.

Foucault hasznunkra van mindenekelőtt azért, mert szigorú egyoldalúsággal érvel azzal a tézissel szemben, hogy az állami uralom vagy a gazdasági termelés központjai alakítanak a sokak életét. A másik kihasználatlan ösztönző megállapítása pedig az, hogy a diskurzusok mint hatalmi viszonyok, nemcsak a tömegek gondolatait, hanem a testüket is elérik, behálózják s befolyásolják. És ehhez kapcsolódik az is, hogy az önmegerősítést, az önaffirmációt nem zárta ki eleve a viktoriánus prudéria, az a maga módján mindig létezhetett. Vagy egy másik terület: a nemzetiszocialista fegyverkezési iparág racionalizált és szii-

⁹ Kocka, Jürgen: Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme. Göttingen, 1986², 167. skk.

¹⁰ Az „Aneignen” fogalmának használatához Marx korai írásaiban vö. Nationalökonomie und Philosophie. In: Marx: Die Frühschriften. Landshut, S. (Hrsg.), Stuttgart, 1953, 225–316., 240. Marx ebben ragaszkodik ahhoz, hogy az „Aneignen” nem egyoldalú „élvezet”-et, nem pusztán „bírást”-t jelent, hanem a „tárgyi embernek, az emberi műveknek az ember számára és az ember által való érzéki elsajátítását (Aneignung)”. Az ember „egyéniességének összes szervei”-nek éppúgy, mint „közösségi szerveinek” „viszonyulása” lesz azután „az emberi valóság elsajátítása” és pedig a „tárgyhoz való viszonyulásában”. [A szerző által megadott Marx-kiadásban az idézett szöveg a 239–240. oldalon található – a fordító megjegyzése], magyarul lásd: Karl Marx és Friedrich Engels művei, 42. kötet. Gazdasági és filozófiai kéziratok 1844-ből, 109–110.

¹¹ Hack, Lothar e. a.: „Klassenlage und Interessenorientierung”. Zeitschrift für Soziologie, I. 1972. 15–30., 24.; valamint Hack, Lothar: Subjektivität im Alltagsleben. Zur Konstitution sozialer Relevanzstrukturen. Frankfurt am Main – New York, 1977. V. és VI. fejezet.

¹² Vö. a klasszikus idézetet Karl Marxtól: 18. Brumaire des Louis Napoleon (1852). In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: Werke. Bd. 8. (Kelet-)Berlin, 1960. 115., magyarul Marx, Karl: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. In: Marx és Engels válogatott művei. I. kötet. Budapest, 1977. 405–485.: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják.”

¹³ Foucault, Michel: Sexualität und Wahrheit. Bd. I.: Der Wille zum Wissen. Frankfurt am Main, 1977. [Paris, 1976.], 113. skk., magyarul A szexualitás története. I. kötet: A tudás akarása. Budapest, 1996. 94. skk.

gorúan ellenőrzött ipari üzemében a hivatalosan meghirdetett szlogennél, a „munka dicsősége”-nél fontosabb lehetett a saját „munkásbüszkeség”.¹⁴

6.

Legyünk józanok ... ez nem lesz „derűs”. Amennyire az üzemszerű tudományra utaltak maradunk, olyannyira elengedhetetlen, hogy újra és újra, amennyire lehet, eltávolodjunk tőle. Mert az üzemszerűséggel szembeni szolgálatkészségnek fatális következményei vannak: képtelenség így belelátni abba az *egyidejűségbe*, mely a történelmi gyakorlat és a történelmi folyamat sajátja. Egyidejűsége vagy keverékhelyzetre gondolunk, mely nemcsak különféle, de egymással összeegyeztethetetlen dolgokat is átfog. Tehát: hozzáférhető és (még?) nem-hozzáférhető, láthatatlan és látványos dolgokat, szabályszerűségeket és töréseket – úgy a történelmi szereplők materiális létét, mint magatartását tekintve. Olyan vegegyes jelenségekről van szó, mint ellenállás és behódolás, tiltakozás és távolságtartás. Olyan egyidejűségek ezek, melyekben az emberek a „közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülményeket” (Karl Marx) sajátjukká teszik. Nem egy „kontextus”-ra gondolunk, hanem egy közvetített és nem-közvetített tényezőkből összeálló, szabályozatlan keverékhelyzetre. Vagy, ahogy Otto Hintze a késő középkori sacerdotiummal és imperiummal kapcsolatban írta: „az egymás mellettiség lebegő ... viszonya”.¹⁵ (Már az is megdöbbenő, hogy a *reál*-típusnak ez a meghatározása mennyire elkerülte eddig a figyelmet!)

Hogy a látszólagos szabályszerűség – avagy: a társadalmi viszonyok kontextusa – mily kevésbé képes az emberek cselekedeteinek mozgatórugóit megragadni, azt azok a törések mutatják, melyeken 1989-ben az NDK és a „létező szocializmus” kelet-európai rezsimjei keresztülmentek. Ez a fordulat éppen hogy *nem* a túlélés-biztosításának szabályszerűségeiből nőtt ki, melyek pedig a népszerű struktúraanalitikus perspektívában a társadalmi cselekedet meghatározói. Nem minden „közvetített” vagy „közvetítődik”. Nem minden változást rejtenek vagy foglalnak magukban az előzmények: a nem-közvetítés és az alapvető törés nyilvánvalóan alakítják a múltat, de historiográfiai anatómiák maradnak! Egyidejűség esetén azonban gondolhatunk a különféleképpen siettetett változások nemritkán hosszú távú és semmiképpen sem folytonosan feszült párhuzamosságára is. Példa lehetne a forgácsoló ipar gépesítése és automatizálása a századforduló óta s ugyanakkor az ipari „kézügyesség” hosszan tartó magasra értékelése a munkások körében, valamint a menedzsereknél és a mérnököknél.¹⁶ Gondolhatunk ugyanakkor azokra az egymás mellett létező jelenségekre is, melyek sokaknál felismerhetők voltak a német fasizmus idején: a behódolás és az ellenállás (többek között: az ellenszegülés), de a távolságtartás is.

7.

De mit is jelent ez konkrétan? A „nagy” kérdésekre adott válaszokról van szó, mint amilyen az „osztályképződés” elmélete szerinti válasz, hogy a bérmunkát a gyáriparban – állítólag – nagymértékben egy harmadik tényező határozta meg. A közvetett adózás ezerrint egyre inkább helyettesítette vagy ki is szélesítette a személyes kontrollt – a bérügynök-

¹⁴ Vö. tanulmányomat: »Ehre der Arbeit«: Industriearbeiter und Macht der Symbole im Nationalsozialismus”. In: A. Lüdtke: *Eigen-Sinn*. Hamburg, 1993. 283–350.

¹⁵ Hintze, Otto: *Max Webers Soziologie*. In: Hintze, Otto: *Soziologie und Geschichte*. Oestreich (Hrsg.), Göttingen, 1982³, 135–147, 147.

¹⁶ Vö. tanulmányaimat: „Deutsche Qualitätsarbeit”, „Spielereien” am Arbeitsplatz und „Fliehen” aus der Fabrik. Industrielle Arbeitsprozesse und Arbeiterverhalten in den 1920er Jahren – Aspekte eines offenen Forschungsfeldes. In: Boll, F. (Hrsg.): *Arbeiterkulturen zwischen Alltag und Politik*. Wien stb. 1986. 155–197., 173. skk.; *Wo blieb der „rote Glut”? Arbeitererfahrungen und deutscher Faschismus*. In: Lüdtke, A. (Hrsg.): *Alltagsgeschichte*. Frankfurt am Main, 1989. 224–282, különösen 240. skk.

ségektől kezdve a bürokratikus szervezett betegbiztosítókon át az egyeztető szabályozókig: kevés változott a cselekvés és az alakítás szűk mozgásterében.

Ezzel szemben például a munkafolyamatok, a bérképzés és bérfizetés pontos rekonstruálása azt mutatja, hogy a változékonyság és a munkások (és munkásnők) befolválygáskorlásának jóval nagyobb foka ismerhető fel ebben, mint amit a fent vázolt elképzelések elfogadnak.¹⁷ És nemcsak az 1870–80-as évekre, hanem az 1920–30-as évekre is érvényesek e felismerések, kivált az ipari szektor tekintetében. A cselekvési lehetőségek mindig kirajzolódtak az egyének számára is, s éltek is ezekkel – illegális munkaszüneteket tartva, vagy azáltal, hogy nem voltak tekintettel másokra (mint amikor például bizonyos anyag-megmunkálási eljárásokhoz, mint mondjuk a lemezvágáshoz szükséges ismereteket nem adták át egymásnak).

Mindenekelőtt azonban: nemcsak olyan viselkedésmódok léteztek, melyek minden nyakasság ellenére is elfogadták a gyár belső logikáját, pontosabban igyekeztek azt minél jobban kihasználni. Ebbe ugyanis mindig belevegyültek teljesen váratlan *kitörések* (Ausbrüche, *dépende*, Georges Bataille¹⁸) is, melyek legalábbis abban a pillanatban semmibe vették s ezzel felrúgták a termelés logikáját. És: egyének voltak, akik ilyen kitöréseket megkockáztattak. Munkás-visszaemlékezésekben kölcsönös „ördögi cselekedetekről” olvashatunk. Egyfajta kollektív személyiség nem játszott szerepet bennük.

E mindentől és mindenkitől való távolságtartásnak, ennek az *ön-fejűségnek*¹⁹ a terheit nemritkán a szomszédos gépeken dolgozók viselték. És ennyiben ezek a viselkedésmódok a bérmunka tartamára az „aszimmetrikus csere” lehetőségének feltételei voltak a gyárban. Ugyanakkor az ön-fejűség jelentette az egyetlen lehetőséget az „érvényesülés”-re, úgy, hogy az egyén közben elfogadott volt egy csoporton belül.

8.

Az Alltagsgeschichte célja az emberek cselekvéseinek és viselkedésének, kijelentéseinek és érzéseinek lépésről lépésre való rekonstrukciója. E törekvés tudománykritikai és politikai programként indult. A „történelem alulról” (Geschichte von unten) azt a szándékot jelentette, hogy a névtelennek mondottak látótérbe kerüljenek, hogy felmutassák számukra saját történetüket (ne visszaadják nekik, hanem „a többiek” számára is érthetővé tegyék). A megütközés első hullámában arról volt szó, hogy néven nevezék a mindennapok hőseit, és felkutatassák azt a fajta ellenálló magatartást, mely a kutató aktuális szorultságára is vigaszt nyújthatott.

Időközben ez a lendület megtört. Vagy inkább: a történeti hétköznapiok kutatása saját dinamikát nyert. Az esettanulmányok világossá tették, hogy az ellenálló magatartás (vagy még élesebben az ellenállás) az egyszerű KPD- és SPD-tagok körében 1933 után ritka kivétel volt. És ugyanez érvényes a lelkészekre és plébánosokra, a tanárookra és orvosokra, de a nők és férfiak névtelennek mondott tömegeire is. Az *elsajátítás-módok* pontos megfigyelése megmutatta, hogy a *sokak* a hatalmi viszonyokat, erőszakformákat és a másokkal szembeni brutalitást nemcsak hogy elsajátították, de aktívan részt is vettek azok kialakításában és gyakorlásában.²⁰

¹⁷ Ehhez lásd tanulmányomat: Die Ordnung der Fabrik. „Sozialdisziplinierung” und Eigen-Sinn bei Fabrikarbeitern im späten 19. Jahrhundert. In: Vierhaus, R. és mások (Hrsg.): Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen, Göttingen. 1992. 206–231. (a továbbiakban: Lüdtke 1992.)

¹⁸ Bataille, Georges: Der Begriff der Verausgabung (1933). In: Bataille, Georges: Das theoretische Werk. Bd. I. München, 1975. 7–31.

¹⁹ Vö. Lüdtke 1992. 219.

²⁰ Ehhez és mindenekelőtt a cselekvésosztönzéshez, valamint az együtműködés és elfogadás cselekvésszignifikálásához, melyeket a fokozott professzionalitásból nyertek lásd részletesebben Lüdtke:

E vizsgálódások eredménye ugyanakkor az is, hogy a cselekvésirányultságok meghatározatlan „egymás mellettiség”-hez olyan szükségletek is hozzátartoztak, melyeket szimbolikusan közvetített utalásokkal szólítottak meg, mint például a „német minőségi munka” képe és kifejezése. Ehhez az osztályokon és politikai hovatartozáson túlmutató, természetesen férfispécifikus irányultsághoz a 19. század végétől fogva 1945 utánig, az NDK-ban talán 1989-ig, szemmel láthatóan kétszeresen is kötődtek. Egyrészt egyfajta öntelmeztést szólított meg, amely az ipari munkás teljesítménytudatához és termelési büszkeségéhez kötődött. Másrészt ehhez egy osztálykereteken túlmutató nemzeti magasabbrendűségi igény kapcsolódott. Éppen ebből nőhetett ki egyfajta mérhetetlen egyetértési készség a politikai hatalommal – mindaddig, míg ez az önértékelés és ennek szimbólumai elfogadottak maradtak. Éppen azért, mert ezek nem külső parancsok, hanem szimbolikus önértelmezések továbbbírásai voltak, amelyek továbbra is a hétköznapiak részét alkották, nyújthattak „ott helyben” erkölcsi igazolást az „érvényesülés” nehézségeire.

Alaposan megvizsgálva az 1933 és 1945 közti mindennapokat, tömeges ellenállás (vagy ellenszegülés) nem állapítható meg; a „rezisztencia” is ritka, nagyon is behatárolt maradt (Martin Broszat).²¹ A mindennapi boldogulás logikája egy az együttműködésből, behódolásból, egyetértésből álló vegyületnek kedvezett, melybe belefért az is, hogy az emberek eltérjék az „idegen”-nek számító elleni kényszerintézkedéseket, elnézzék azokat a rendelkezéseket, melyeket a NS-rezsimben idegenekkel: „zsidókkal” vagy „oroszokkal” szemben foganatosítottak. Mindenekelőtt a háborúban való katonáskodás, az ölés, illetve a saját halál kockáztatása szintén ide vonható: a hadviselés mint munkavégzés, mint a „német minőségi munka” egyik formája.

Azok a viselkedésmódok, melyek egyáltalában lehetővé tették az államilag folytatott tömeggyilkosságot, a mindennapi történelem kutatásának perspektívájából nézve a középpontba kerültek. Különösen a *tettetárság* formái képezik a további munka fő irányát. A behódolás és a túlhatalom eltérése (illetve az attól való eltekintés), az uralommal való együttműködés és annak támogatása nem korlátozódik a német fasizmusra. Megismétlem, ebből a nézőpontból sem az egyének viselkedése, sem életútjaik nem mutatnak következetességet. Nem a normatív kijelentések vagy-vagy állításai, hanem a többértelműségek és a többretegűségek határozzák meg a boldogulás gyakorlatát. Ennyiben az egyik legsürgetőbb kérdéssé válik az, hogy az uraltak uralt voltukat mennyiben idézik elő saját maguk.

9.

A minőségi munka osztályokon, pártokon és társadalmi környezeten túlnyúló képzeleinek jelentősége olyan kutatási terület irányába mutat, mely eddig csak csekély érdeklődésre tartott számot: ilyen a vizuális érzékelés hatótávolsága és megváltozása, valamint a képileg közvetített irányultságok és kifejezésformák.

A képek éppen hogy nem „jelentéktelen felületi megnyilvánulások” (S. Kracauer) – amiket még Kracauer maga is minden más vonatkozásban „jelentéktelen”-nek tart.²² Svetlana Alpers, a 17. századi németalföldi festészetet vizsgálva a „látáskultúra” alapvető jelentőségét mutatta ki.²³ Ezt a „látáskultúrát” a németalföldi és más társadalmakban – és egyáltalán szerepét a történelmi folyamatban – azonban egyre inkább figyelmen kívül hagyta az újkori tudomány gyakorlata.

„Funktionseliten: Täter, Mit-Täter, Opfer? Zu den Bedingungen des deutschen Faschismus”. In: Lüdtke, A. (Hrsg.): *Herrschaft als soziale Praxis*. Göttingen, 1991. 559–590.

²¹ Broszat, Martin: *Resistenz und Widerstand*, In: Broszat, Martin és mások (Hrsg.): *Bayern in NS-Zeit*. Bd. München–Wien 1981. 691–709, itt: 697.

²² Kracauer, Siegfried: *Geschichte – vor den letzten Dingen*. Frankfurt am Main, 1971. 110.

²³ Alpers, Svetlana: *Kunst als Beschreibung. Holländische Malerei des 17. Jahrhunderts*. Köln, 1985. [Chicago, 1983.]

A kérdés az, hogy a „felületek” és azok „formai sokrétűségének” elhanyagolása nem vezetett-e az emberi gyakorlat egy mozzanatának semmibevételéhez, amit pedig sem a szóbeliség, sem az írásbeliség nem haladott meg: hogy önmagunkkal és a világ „dolgaival” képekben érintkezünk.²⁴ A szóbeli kultúra és az írott szövegek létrehozása természetesen „hosszú folyamat során” és sajátos ritmusban megváltoztatta a kifejezés- és prezentációs formákat, s mindenekelőtt ezek egymás közti viszonyát. Mindazonáltal mégis hatása van azoknak a képeknek, amelyeket az emberek életről és halálról alakítanak ki vagy amelyeket maguknak elképzelnék.²⁵ Olykor *csak* képek képesek megérinteni vagy eltávolítani minket. Bizonyosan nagyon különböző módokon „képezünk”, de a vizuális cselekvések olyan sajátos élményekre utalnak, melyek „megfelelő módon nem foglalhatók szavakba vagy számokba”.²⁶ Annál inkább érdemes mindenféle módon történetileg vizsgálni ezeket és a „látásmódok” változását.²⁷

Fordította: Bogdanov Edit–Rostás Péter

²⁴ Vö. Jan Assmann beható analizisét a „politikai identitás” kifejléséről, mely a „szöveg” minden hangsúlyozása mellett nyomatékosan az írásbeliség kulturális elsőbbségének tézise (azaz Jack Goody elméletei ellen) irányul: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1992.

²⁵ Baxandall, Michael: *Die Wirklichkeit der Bilder. Malerei und Erfahrung im Italien des 15. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 1984. [Oxford, 1972.] (a továbbiakban: Baxandall). Ebben sem a látás (metodikai) kizárólagosságáról vagy „megalapozó erejé”-ről, sem pedig a husserli filozófiai fenomenológia értelmében vett érzéki evidenciáról nincs szó, de vö. Henry, Michael: *Radikale Lebensphänomenologie*. Freiburg, 1992. Az irodalmi-kritikai és a „nyelv előtti” nyelvek közti relációkról, az ezek látszólagos egyértelműségét megfosztó különbségről, illetve a „lét” és a „jelenség” közti szükséges összefonódásról különösen érdekes: Starobinski, Jean: *Psychoanalyse und Literatur (1961–1970)*. Frankfurt am Main, 1973.

²⁶ Baxandall 200.

²⁷ Egy idehaza majdnem teljesen mellőzött területen újabban végzett ikonológiai kutatások: Warnke, Martin: *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur*. München, 1992.; Breidecker, Volker: *Florenz, oder „Die Rede, die zum Auge spricht”, Kunst, Fest und Macht im Ambiente der Stadt*. München, 1990.; Hannig, Jürgen: *Der gelenkte Blick. Ikonographie einer Flußlandschaft*. In: Richard von Dülmen – Eva Labouvie (Hrsg.): *Die Saar. Geschichte eines Flusses*. St. Ingbert, 1992. 238–262.; vö. egy példával a már fejlettebb angolszász kutatásból Isaac, Rhys: *Transformation of Virginia, 1740–1790* című könyvének (Chapel Hill, 1982.) számozatlan bevezető oldalain és első három fejezetében. A képmédiumok elemzése valamivel előbbre tart; ehhez lásd Michael Schilling fontos munkáját: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts bis um 1700*. Tübingen, 1990.; lásd még: Brakensiek, Stefan (Hrsg.): *Alltag, Klatsch und Weltgeschehen: Neuruppiner Bilderbogen, ein Massenmedium des 19. Jahrhunderts (kiállítási katalógus)*. Bielefeld, 1993. – A látásmód megváltozásáról és főképpen ennek lecsapódásáról az irodalomban vö. Manthey, Jürgen: *Wenn Blicke zeugen könnte. Eine psychohistorische Studie über das Sehen in der Literatur und Philosophie*. München, 1984², és Koschorke, Albert: *Die Geschichte des Horizonts. Grenze und Grenzüberschreitung in literarischen Landschaftsbildern*. Frankfurt am Main, 1991.